

A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában

Dolgozatomban két témát szeretnék röviden ismertetni. Az egyik a diplomások létszámnövekedésének, a relatív értelmiségi túltermelésnek a szerepe a magyarországi antiszemitizmus alakulásában mint annak egyik forrása.¹ A másik annak vizsgálata, hogyan manipulálták a vonatkozó statisztikai adatokat az antiszemitizmus és a zsidóságot korlátozó intézkedések igazolására.

Kezdjük a tényekkel. Magyarországon az 1848-as forradalom után a társadalom modernizálása, az ipar, a gazdaság rohamos fejlődésnek indult, amely több mint fél évszázadon át, egészen az I. világháborúig tartott. 1867-ben létrejött az önálló magyar államszervezet. A magyar értelmiség száma azonban igen csekély volt, jelentős része nem rendelkezett megfelelő iskolázottsággal, a nemesi hivatalnok, ügyvédi, bírói strátum pozícióját családi-baráti kapcsolatrendszere biztosította. Az 1867-es kiegyezés után leváltották az önkényuralmi rendszerben kompromittáltak jelentős részét. Ugyanakkor például a bírói kinevezést az 1869. évi IV. törvénycikk jogi végzettség megszerzéséhez kötötte, s hamarosan más értelmiségi pályákra is kiterjesztették az úgynevezett meritokratikus rendszert, amely a kinevezések előfeltételének tekintette a főiskolai diplomát, alacsonyabb szinteken az érettségit. Az iskolarendszer történeti léptékekkel gyorsan, egy-két emberöltő leforgása alatt gondoskodott a hiány pótlásáról, de a gazdaság, az állam fejlődése még gyorsabb volt, és a XIX. század utolsó harmadában a felsőoktatásba, az értelmiségi ifjúság soraiba jelentkezők

¹ A téma bővebb, általános – nem csak zsidó vonatkozású – kifejtését lásd HAJDU Tibor, *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után, Valóság*, 1980/6. A II. világháború utáni évekre is kiterjedő folytatása ugyanott, 1981/7.

többsége asszimiláns német, zsidó, kisebb számban szláv, sőt olasz és román származású volt. A hazai és a Nyugatról jött németek aránya megközelítette a zsidókét, de beilleszkedésük könnyebb volt, bár egyáltalán nem problémamentes. A német asszimiláció kérdésére nem tudok itt kitérni, csak jelezni kívántam, mert gyakran megfélelkeznek róla, amikor a feszültségek okát a „zsidókérdésre” szűkítik.

A modernizációnak, a nyugat-európai társadalmi és jogrendszerhez való felzárkózásnak, az „idegenek” érvényesülésének természetesen már akkor sem örültek a régi privilégiumok haszonélvezői. Tiltakozásuknak azonban az 1870-es, 1880-as években még nem volt túl nagy súlya, egyrészt a liberális kormányzat határozottsága miatt, amely például az 1883-ban tetőző antiszemita mozgalmak elítélésében nyilvánult meg, másrészt mert egyelőre sok volt a betöltetlen állás és kevés az egyetemi tanszék és hallgató. Hiány volt tanult és tehetséges fiatalokban, így szinte korlátozás nélkül érvényesülhettek azok, akik megfelelő diploma birtokában vállalták a mindenkor követelményeket.² Ez formai korlátozás nélkül vonatkozott a zsidókra is, de bizonyos fokú alkalmazkodásra, asszimilálódásra szükségük volt, ha közpályán akartak érvényesülni. Vallásukról nem kellett lemondaniuk, nem úgy, mint korábban, de bizonyos előírásairól természetesen, így dolgozni kellett szombaton, ami akkor még sokak számára akadályt jelentett. Később, magasabb állás elérésénél, a kikeresztelkedés, a vegyes házasság előnyt jelenthetett, de nem volt szükséges. Ezért olyan kevés a „mesümed”, a kikeresztelkedett 1918 előtt, noha az asszimiláció a zsidóság mind szélesebb körére kiterjedt. Sőt, az 1890-es évekig még olyan közpályákra is bekerülhettek izraelita vallásúak, ahol ez a XX. század kezdetén már egyre nehezebb lett.

Hogy ismert példákkal éljek: a honvédségnél kezdetben akkora volt a tisztihány, hogy amikor az 1873-ban behívott Kohn Samu újonc jó katonának bizonyult, tisztiiskolára küldték, és 1876-ban hadnagyi kinevezést kapott. Ezután kitért, nevét Hazaira magyarosította, és hatvanévesen honvédelmi miniszter lett. Fia is katonatiszti pályára ment, akárcsak a vele egykorú Kornhaber Adolf tábornok két fia, de akkor ehhez már tábornok apa kellett: keresetté vált a tiszti pálya, és Hazai minisztersége alatt a Ludovika Akadémiára és más tisztiiskolákba zsidó származású növendék csak egészen kivételesen juthatott be. A példa demonstrál egy-két módszertani problémát, például azt, hogy az egyén sorsát generációjába beillesztve is meg kell vizsgálnunk, illetve hogy a társadalom fejlődését generációkra bontva is látni kell.

² Elég csak az olyan közismert szépirodalmi visszaemlékezésekre utalni, mint a zsidó Lengyel Menyhérté vagy a sváb Herczeg Ferencé, akik leplezetlen nosztalgiával emlékeznek később, milyen bőkezűen karolta fel még 1900 előtt és körül a magyar társadalom a jelentkező tehetséget.

Vagy azt, hogy kiragadott, extrém példákkal meg lehet hamisítani a történelmi, szociológiai valóságot. Mert Hazai esete, amelyre oly szívesen hivatkoznak, valóban kivételes, de könnyen hozhatók ritkán emlegetett extrém ellenpéldát is.

A Chorin család Aradon maradt ágából származó Kornai Frigyes őrnagy egyike volt a nagyon kevés zsidónak, aki bejutott az előkelő Wiener Neustadt-i katonai akadémiára, elvégzése után pedig a vezérkari tanfolyamra, és huszár vezérkari tiszt lett – ez tehát eddig szintén sikertörténet lenne. Két évvel Tiszaeszlár után, 1885-ben, egy vacsorán vitába szállt ezrede, a debreceni 15-ös huszárok parancsnokával, aki ezért nemcsak párbajra hívta (noha mint ezredesnek az ilyen tiszti konfliktusok elsimítása lett volna egyik fő feladata), de a párbajban, nyilván szándékosan, agyonlőtte. A tiszaeszlári esetben oly agilis ügyészség nem vett tudomást a gyilkosságról, viszont többé nem fordult elő, hogy egy huszárezrednek zsidó származású vezérkari főnöke legyen.³

A XX. század elején bekövetkezett változás más közalkalmazotti pályákon nem járt ilyen éles fordulattal, több a kivétel, de a tendencia attól kezdve, hogy az új állások is megteltek, és nagyjából 1905-től relatív értelmiségi túltermelés jelentkezett, hasonló volt. A telítettség különböző pályákon különböző években állt be, és hatott hátrányosan a zsidók elhelyezkedésére. Ebben a liberális korban ilyen megkülönböztetést soha sehol nem írtak elő és nem is volt általános jellege, miután a kormányzat, ellentétben a Horthy-rendszerrel, pártolta az asszimilációt, mondhatni, kifejezetten zsidóbarát volt. Ennek ellenére megnehezedett a zsidók elhelyezkedése a köztisztviselői pályán, a főiskolákon, kevésbé az elemi és polgári iskolai pedagógusok körében, miután ott még hiány volt kvalifikált munkaerőben, és számos izraelita felekezeti iskola működött. Ezt a korlátozást azonban nem felülről rendelték el, hanem társadalmi nyomás következménye volt, később arra is rátérek, milyen társadalmi réteg részéről. Nem volt megkülönböztetés a fővárosnál, amelynek progresszív vezetése az értékre helyezte a súlyt és ellenállt a diszkriminációt célzó nyomásnak. Néhány jelentős zsidó polgársággal bíró vidéki városban is valamivel magasabb volt a zsidó tisztviselők aránya, mint a központi vagy megyei apparátusban.

Litván György beszél Jászi Oszkár esetéről, akinek az úri társadalomba befogadott tekintélyes családja már az ő gyermekkorában kikeresztelkedett, és Jászi az előkelő munkahelynek számító Földművelésügyi Minisztériumban kezdte karrierjét

³ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1999, 81. – Clair Vilmos ismert párbajkönyvében leírja az esetet, de nem tesz említést Kornai származásáról: *Magyar párbaj*, szerk. SÁGVÁRI György, Budapest, Osiris, 2002, 297, 298.

1896-ban.⁴ Egy évtizeddel később, 1906-ban már eltávolították állásából. Ennek közvetlen oka politikai jellegű volt ugyan, de korábban esetleg más megoldást találtak volna. Jászi, Kunfi Zsigmond, Pogány József, Lukács György, Kármán Tódor, Bárány Róbert és kortársaik, akik 1900 körül diplomáztak, már nem tarthatták reménykeltőnek a közpályát, ezért a társadalomtudományok iránt érdeklődők a szocialista, radikális eszmék felé fordultak, a természettudományok művelői pedig külföldön, elsősorban Németországban jutottak egyetemi katedrához. Nagymértékben zsidó foglalkozásnak számított már régebben is, a középkortól kezdve, az orvosi pálya. Nálunk (és nemcsak nálunk), más értelmiségi foglalkozásokat megelőzve, már a XIX. század első felében sok volt a zsidó orvos, és a közvélemény is természetesnek tartotta, hogy a XX. század elején az orvosok fele zsidó volt.

Kétségtelen, hogy a zsidóság gyors és nagymérvű megjelenése az értelmiségi pályákon feszültséget, ellenérzést keltett az érdekeltek körében, mint ahogy egy új és szokatlan elem előretörése más téren és körülmények között is járhat ilyen hatással. Ebben még nem kell antiszemitizmust látni, bár az asszimiláns zsidó kortársak így reagáltak a problémára.⁵ Hiszen más oldalról a korabeli cionisták ugyancsak meghúzták a vészharangot. Szélesebb körökben viszont a zsidó egyetemi hallgatók nagy száma nem váltott ki olyan antiszemita hullámot, mint az 1880-as évek elején, vagy pláne 1919–1920-ban. Miért nem? Egyrészt azért, mert viszonylagos és átmeneti jelenségről volt szó, amely a népesség túlnyomó többségét nem érintette. Másrészt és főleg azért, mert a kormányzat elutasította az antiszemitizmust. Manapság sokan méltatják Tisza István történelmi alakját; de filoszemitizmusát, kormányai zsidó származású tagjait kevésbé emlegetik, pedig az ő pártjában nemigen lehetett zsidózni. Különböző körökben sokszor jelentkeztek antiszemita hangulatok 1848-tól napjainkig, de hatást, szélesebb visszhangot csak akkor értek el, ha a kormány tűrte, vagy éppen támogatta ezeket.

Itt következhet második témánk: hogyan manipulálták az antiszemiták ezt az átmeneti és viszonylagos jelenséget, mert a manipuláció szerepet játszott a későbbi zsidóüldöző törvények indokolásában, sőt, annyira sikeres volt, hogy a mai napig tudományos, objektív írások is egyszerű ténymegállapításként hivatkoznak bizonyos tendenciózusan propagált adatokra. Átmeneti jelenség, mondtam. Ugyanis a zsidóság tömeges beköltözése Magyarországra, mely a XVIII. század vége felé kezdődött, 1869 körül befejeződött, amikor is elérte a népesség négy százalékát. A filoszemitizmussal nem vádolható kiváló statisztikusra, Kovács Alajosra hivatkozhatom:

⁴ LITVÁN György, *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003, 28, 61.

⁵ Például ÁGOSTON Péter *A zsidók útja* (Nagyvárad, 1917) című könyvére, az agrárius konzervatívizmusra vagy a *Huszádik Század* 1917-es vitájára.

...azt a meglepő és szinte a köztudattal ellenkező megállapítást kell tennünk, hogy 1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.⁶

Néhány évvel később kezdődött a zsidó főiskolai hallgatók számának ugrásszerű növekedése, amely, ugyancsak Kovács statisztikája szerint, az 1873–1874-es tanévben még csak 12,3 százalék volt, majd nagyjából egy emberöltővel később, az 1903–1904-es tanévben tetőzött, amikor 30,3 százalék volt, ezután azonban már lassú mérséklődés kezdődött.⁷ Vagyis egy emberöltőre kiterjedő generációs jelenségről van szó, amely tehát olyan képzett, a társadalom dinamikáját ismerő tudósokat, mint amilyen Kovács Alajos volt, nem kellett volna hogy fölösleges aggodalommal töltsön el. Annál kevésbé, mert ennek a relatíve magas aránynak okai közé tartozott egy sor szociális összefüggés is, túl a zsidóság túlzott tanulási hajlamán, amely az érvényesülés kényszere, az asszimiláns kompenzációs komplexusa mellett egy ősidőktől írástudó nép hagyományából is fakadt.

Beszéljenek a számok. Magyarországon 1910-ben mintegy 900 ezer zsidó élt, a lakosság négy és fél százaléka.⁸ Volt ugyanakkor közel három és félezer zsidó egyetemi hallgató (a statisztikák eltérők lehetnek aszerint, mit sorolnak az egyetemekhez, főiskolákhoz, de ez a nagyságrenden keveset módosít). Ebből rögtön látjuk, hogy nem „a zsidók” árasztották el az egyetemeket, csak a zsidó családok 6-7 százalékának fiai, nyilván a legtehetősebbek és a szegényebbek közül a legtehetségesebbek. A zsidó családok 80-90 százalékának semmi része nem volt ebben a jelenségben. Ezt azért szükséges kiemelni, mert a közgondolkodásban a rasszizmus mellett még ma is él a XIX. századi szociáldarwinista és más, rég elavult teóriáknak olyan maradványa, amely egy népet, főleg a zsidóságot, biológiai egységként fog fel. Tehát, mint ahogy, ha valakinek a tyúkszemére lépek, az egész testet elönti a fájdalom, ugyanígy, ha sok zsidó fiú jár egyetemre, akkor „a zsidók” vannak ott, és nemsokára mind ott lesznek. Ennek a „fajbiológiai” érvelésnek sajátos tünete, amikor a tudós statisztikus megfelelően csoportosított adatsorát azzal a konklúzióval zárja: „Amellett tehát, hogy a zsidók csak egyes foglalkozásokat űznek, még azokban a foglalkozásokban is lehetőleg az értelmileg, vagyoniilag és társadalmilag kiváló pozíciókat foglalják le maguknak.”⁹

⁶ KOVÁCS Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest, 1922, 13.

⁷ *Uo.*, 32.

⁸ *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*, VI, Budapest, 1920, 314, 315.

⁹ KOVÁCS, *i. m.*, 41.

Említésre sem érdemes tudománytalan nézetek lennének az ehhez hasonlóknak, ha nem tudnánk, hogy a gazdag és magas állású zsidók kiszorításának jelszavával hány száz-ezer tudatlan, szegénységben tengődő embert öltek meg a holokausztban.

Nem térnék ki az ismert antiszemita érvelésre, hogy a zsidóságnak milyen „tulajdonságai” segítették térnyerését, csupán egy olyan tényezőre utalnék, amely vélt vagy valós tulajdonságoktól függetlenül növelte a zsidó főiskolai hallgatók számát. A magyar zsidóságnak már a XX. század elején 50 százaléka városlakó volt,¹⁰ a városi lakosságnak országosan 12 százalékat tette ki, Budapestének 23 százalékat.¹¹ Miután a modern városokban sokkal erősebb volt az asszimilációs hatás, magasabb az iskolázottak aránya, mint falun vagy a mezővárosokban, ha az asszimiláns, magyar iskolát végzett zsidókat vizsgálánk, köztük még magasabb lenne a városlakók aránya. Így 1910-ben a budapesti zsidók 90 százaléka volt magyar anyanyelvű, a másik egyetemi városban, Kolozsváron élő izraeliták 93, a debreceniek 98,7, ellenben a Máramaros megyeiekének csupán 17 százaléka – ott többségük még jiddisül beszél.

A magyarországi zsidóság egyik kulturális köpontjának tekintett Nagyváradon a közismerten művelt elit kis létszámú volt – a nyolc középiskolai osztályt végzettek aránya 1910-ben a tizenötezer főnyi izraelita népesség mindössze 6,3 százalékat tette ki, a megfelelő arány a helyi római katolikusok között 7,0, a helyi protestánsok között mintegy 2,5 százalék. A négy vagy több középiskolai osztályt végzett izraeliták aránya 22, a megfelelő arány a helyi római katolikusok között 19,3, a protestánsok között mintegy 9 százalék. A kassai zsidóság 7,8 százaléka végzett nyolc középiskolai osztályt 1910-ben, a helyi római katolikusok 5,3, a reformátusok 7, a nagyrészt német eredetű evangélikusok 12,6 százaléka.¹²

A miskolci zsidók 5,7 százaléka végzett nyolc középiskolai osztályt 1910-ben, a római katolikusok 3,1, az evangélikusok 6,3, a reformátusok 2,8 százaléka. Érdekes látni, mekkora a változás Miskolcon 1930-ra (már érezhető a *numerus clausus* hatása is): a zsidók 8,7 százaléka végzett nyolc középiskolai osztályt, míg a római katolikusok 4,3, az evangélikusok 8,0, a reformátusok 3,2 százaléka. 1930-ban Miskolcon a *főiskolát* végzett zsidók aránya 2,6 százalék, a római katolikusoké 2,1, a reformátusoké 1,9, az evangélikusoké 5,2.¹³

¹⁰ Összehasonlításképpen: a lakosság 19 százaléka élt ekkor városban, de például a románoknak csak 4,5 százaléka (*uo.*, 70).

¹¹ *Uo.*, 60, 61.

¹² Csíki Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon (A miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944)*, Budapest, Osiris, 1999, 326–328.

¹³ *Uo.*

Ha az országos adatokat nézzük, 1910-ben a gimnáziumban, reáliskolában érettségiző zsidó fiúk felekezetük megfelelő korosztályának 12 százalékát teszik ki. Ez az arány a katolikusoknál és reformátusoknál 2,5-3 százalék, az evangélikusoknál 3,5, a görögkeletiekénél 1 százalék körüli, ami összefügg az urbanizációval és a szülők iskolázottságával (utóbbi meghatározó a zsidókra nem vonatkozik). 1930-ban az érettségiző zsidó fiúk aránya 23 százalék körül van, míg a gimnáziumban, reálban érettségiző római katolikusoké 5, az evangélikusoké 7,7 százalék.¹⁴ (A többi vallás híveinek száma a trianoni Magyarországon csekély.)

Az arány tehát csak lassan változott a keresztyény felekezetekhez tartozók javára. Ha azonban tekintetbe vesszünk egy másik meghatározót: hogy ugyanis a katolikus és református népesség több mint fele a középiskolában minimális arányú földműves, s az érettségizők számát durván a középosztály és kispolgárság arányaihoz hasonlítjuk, az eltérés jóval kisebb. 1941-ben az eltérés tovább mérséklődött, aminek sajátos, új oka van: Trianon a „keleti” zsidóság elszakításával javította a zsidóságon belüli iskolázottsági mutatókat, a keleti országrészek visszanyerése viszont rontotta. Így is tény a zsidók relatíve magasan reprezentált volta a középiskolában, de ez az előny is csak a zsidóság mintegy harmadára vonatkozott – kétharmaduk továbbra is el volt zárva a középosztályba vezető úttól, a zsidótörvényektől függetlenül is.

Külön vizsgálódást igényelne a zsidóság részaránya a lányoknak a XX. század elejétől fellendülő közép- és felsőfokú oktatásában. Csupán egy adattal utalnék erre: az 1928–1929-es tanévben a budapesti gimnazistáknak (reálgimnáziumokkal együtt) már közel egyötöde leány. A gimnazista lányok csaknem 40 százaléka zsidó, arányuk tehát jóval magasabb, mint a fiúké. Az összes budapesti középiskolás háromtizede lány (tanítóképzők nélkül), közülük 30 százalék izraelita vallású.¹⁵ Így tehát úttörő szerepet játszottak a modernizáció e területén (kinek ártottak ezzel?), s ez az arány a lánytanulók létszámának gyors növekedésével természetesen mérséklődött volna – erőszakos beavatkozás nélkül is.

Nemcsak a társadalomkutatók tudják, hogy az urbanizáció felgyorsulása után mindinkább növekszik a városi és falusi fiatalság iskolázási esélyei közti különbség, amely a legfrissebb felmérések szerint napjainkban már tragikusnak mondható.

¹⁴ Az adatokat, némi egyszerűsítéssel (a felső kereskedelmiben több zsidó, a tanítóképzőkben több keresztyény fiatalember végzett), KARÁDY Viktor *Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túlliskolázás mérlege* című tanulmányából vettem. Megjelent Uő, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Osiris, 2000.

¹⁵ *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*, szerk. ILLYEFALVI I. Lajos, XVIII(1930), 492, 493.

Egyetemi városban lakni különös előny, s miután a XIX. századi zsidóság gyors helyváltoztató, a falusi zsidó fiú is könnyebben talált segítőkre a nagyvárosban, mint az, akinek nem voltak ott rokonai. Így is könnyű kimutatni, hogy a zsidó hallgatók között aránylag csekély volt a falusiak, a szegények és különösen az északkeleti megyékből jöttek száma – az utóbbit azért érdemes említeni, mert az antiszemita irodalom kedvelt témája a „galiciánerek”, a „Tarnopolból indultak” veszélyessége – ki lehet mutatni, hogy a zsidó értelmiség aránylag kis része volt galíciai, keleti bevándorolt leszármazottja.¹⁶ Jellemző momentum még az urbanizáció körén belül is, hogy bár a századfordulón a hazai zsidóság többsége még ortodox, a fővárosi és városi neológ, tehát az asszimilációra nyitott izraelita hitközségekben tömörült a városi zsidóság nagyobb része, míg Miskolcon és attól keletre az ortodoxok voltak többségben. (Kivétel Pozsony sajátos zsidó közössége.)¹⁷ Nem véletlen a református egyház több évszázados dicséretes törekvése a faluról jött diákok kollégiumi elhelyezésére. Ezzel szemben a lakosság több mint harmadát adó keleti szertartású keresztény, román és szláv népességből a főiskolai hallgatók alig 8 százaléka került ki, ha papneveldeiket nem számítjuk.¹⁸

A jelenleg rendelkezésünkre álló ellenőrzött adatok, így az 1910-es népszámlálás szerint, a zsidó keresők 6,1 százaléka volt állami vagy szabad foglalkozású értelmiségi (ehhez hozzászámíthatunk 4-5 százaléknyi olyan gazdasági vagy magánalkalmazottat, akik a mai felfogás szerint szintén értelmiséginek számítanak), s arányuk az ország nyugati és középső részein szinte egyenletesen oszlott meg, keleten: az Északkeleti-Kárpátok vidékén (Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung megyék), Kelet-Szlovákiában, Erdélyben és a Bánátban, ahol a hazai zsidóság több mint 45 százaléka élt, az értelmiségi foglalkozású zsidók csupán 17-18 százaléka volt található.¹⁹ A máramarosi ortodox zsidóság csupán 1,9 százaléka (a „fehérgalléros” gazdasági alkalmazottakkal együtt sem több mint 3 százaléka) volt értelmiségi foglalkozású. A teljes

¹⁶ Karády Viktor már korai munkáiban rámutatott arra, hogy a XIX. századi magyarországi modernizációs folyamatban a zsidóság nagy szerepéről beszélve, „ez a minősítés messzemenően (bár nem kizárólagosan) a német, osztrák vagy cseh–morva eredetű, s korábban a német kultúrkörhöz tartozó zsidóságot jelenti, szemben a Galíciából, Bukovinából vagy Romániából bevándorolt, s legtöbbször eredetileg jiddis nyelvű zsidósággal”. (KARÁDY VIKTOR, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, Budapest, Cserépfalvi, 1997, 84.)

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ Lásd LADÁNYI Andor, *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Budapest, 1969, 159, 160.

¹⁹ *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, i. m.*, valamint KARÁDY, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás, i. m.*, 253–255.

középiskolát végzettek aránya a zsidó férfiak között 1910-ben országosan 10,1, Budapesten 20,3, Máramarosban 0,7 százalék. Karády Viktor szerint az északkeleti megyék ortodox zsidói „alig járultak hozzá a társadalmi mobilitáshoz... az ortodoxia minden fajtáját... bizonyos mértékű társadalmi és foglalkozásbeli immobilitás jellemezte, különösen a neológ zsidósággal összehasonlítva”.²⁰ Megvizsgáltam az iskolázott zsidók felső rétegének tekinthető tartalékos tisztek származását: alig 2 százalékuk való az északkeleti megyékből, 1,5 százalék Erdélyből, viszont budapesti, dunántúli vagy a felvidék nyugati feléből származott a zsidó tartalékos tisztek közel fele.

Azt lehet erre mondani: a főiskolások 25-30 százaléka mégiscsak sok. A mai ember azt látja, hogy már tízezrek, százezrek járnak egyetemre kis hazánkban, tehát aki átjut a felvételin, az valakit kiszorít onnan. Más lesz a kép, ha megmondjuk, *mennyinek* a 25-30 százaléka? Kovács Alajos idézett statisztikája szerint az 1903–1904-es tanévben 10 712 egyetemi, főiskolai hallgató volt, ezek 30,3 százaléka volt zsidó. Az 1913–1914-es tanévben már 13 487 hallgatónak csak 28,6 százaléka.²¹ Nem ők lettek kevesebben, a többiek száma nőtt valamelyest. És még mindig a mai főiskolai létszám tizede-huszada járt csak főiskolára, de a korabeli németországi vagy ausztriai diplomások aránya mögött is elmaradt a magyaroké. Vagyis nem a zsidók voltak túl sokan, hanem a többiek, a keresztények túl kevesen.

A néhány ezer zsidó diák nagyon egyenetlenül oszlott meg a különböző fakultások között, ez köztudomású és nem is részletezem. Kitérek viszont arra, milyen pályára mentek a diplomások, miután bizonyos, kiugróan magas arányokra szinte minden történeti összefoglalásban hivatkoznak, például arra, hogy 1910-ben az ügyvédek 45 százaléka zsidó volt. Ez igaz, mégis csúsztatás anélkül említeni, hogy 1890-ben még csak 22 százaléka;²² de a 20 százalék körüli zsidó jogvégzettek többsége azért ment ügyvédnek, mert állami, önkormányzati státusba nehezen juthattak; arányuk a közigazgatási tisztviselők között 5,2, a bírák és ügyészek között 3,8 százalék. A Bethlen-érában, 1930-ra, a zsidó ügyvédek aránya még nőtt is valamelyest, 49 százalékra, ennek oka azonban az volt, hogy a jogot végző fiatalok közpályára már nem kerülhettek (bár törvény még nem tiltotta): 1930-ra a zsidó vallású állami

²⁰ *Uo.*, 257, 260.

²¹ KOVÁCS, *i. m.*, 32.

²² Részletesebben lásd az ügyvédség arányaira és a dualizmus korában különösen előnyös, tehát kívánatos helyzetére KOVÁCS M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest, Helikon, 2001, 40–54.

tisztviselők aránya 1,5 százalékra csökkent, a megyei tisztviselőké 0,8, a bíráké, ügyészeké 2 százalékra. (Különben az egyetemi arányok változásával addigra a zsidó orvosok, ipari tisztviselők, újságírók száma is jelentősen csökkent.)²³ Az orvosok körében a közegészségügy fejlesztése a Horthy-korszakban a jogászi pályához hasonló megosztással járt: a keresztény orvosok többsége közalkalmazott lett, míg a zsidó orvosok többsége továbbra is magánpraxist folytatott, ami, túl az egyéni sorsokon, tudatos diszkriminációt jelez.

A zsidó diákok relatíve magas aránya csökkentésének igen egyszerű és egyben célszerű módja lett volna a főiskolai hallgatók összlétszámának növelése új épületekkel, kollégiumokkal, ösztöndíjakkal, esetleg új főiskolák alapításával, erre azonban a Horthy-rendszer közoktatási miniszterei nem törekedtek, egészen az 1930-as évek közepéig, amikor Hóman Bálint meg akart indulni ebbe az irányba. Ekkor heves viták folytak arról, szabad-e emelni az egyetemi hallgatók létszámát? Ne hallgassuk el, hogy a kormányzat nehéz anyagi helyzetben volt, és Trianon zsákutcájában vergődött. A kitörésre két út kínálkozott: a modernizálás, fejlesztés és az értelmiség létszámának ennek megfelelő növelése, vagy visszalépés az I. világháború előtti szintre, persze liberalizmus nélkül. Az 1930-as évek közepétől előbb lassan, majd a háború után gyorsan nőtt a tanulók száma és javult társadalmi összetétele. Több mint hipotézis annak feltételezése, hogy e fontos változás következtében a zsidóság „túliskolázása” a holokauszt nélkül is radikálisan mérséklődött volna.

Ám azok, akik a létszám korlátozásában voltak érdekeltek, nem érték be az új *numerus clausus*szal, hanem befagyasztották, sőt csökkentették volna az egyetemek létszámát. A ma talán különösnek ható érvelések közül csak Ereky István akadémikusét idézném: a *numerus clausus*, úgymond, nem érte el célját, mert

minthogy a béke utolsó öt esztendejében az egyetemi hallgatók száma átlag 11 893 volt, [ez Trianon után arányosan] nem lehetett volna nagyobb a fent említett szám 41%-ánál, vagyis 4876-nál. A minisztérium azonban engedett a társadalom nyomásának, s az első félére felvehető létszámát annyira felemelte, hogy 1920 és 1935 között az egyetemi hallgatók létszáma átlag 15 000 és 16 000 között volt, tehát háromszorta magasabbra emelkedett, mint amennyinek lennie kellett volna...

²³ KOVÁCS, *i. m.*, 42–44. – HAJDU, Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után, *i. m.*, 33.

Kornis Gyula akadémikus szerint

A kispolgárság, sőt a munkásosztály is mind nagyobb számban hatolt be az egyetemekre és a főiskolákra, aminek az az eredménye, hogy a csonka ország szellemi munkapiacán a kínálat végzetesen nagyobb lett, mint a kereslet. Azoknak fiai is, akik önálló gazdasági pályán vannak, sohasem látott mértékben törekednek az egyetemre, hogy lateinerek, biztos fizetésű köztisztviselők lehessenek, ami megfelel népünk úrhatnám természetének is...

Ha tovább folyik „a kultúra teljes demokratizálása”, folytatja a kor hangadó kultúrpolitikusa,

akkor a legfelsőbb műveltségi fokú intelligenciának oly óriási tömege zsúfolódik fel egy-egy nemzet kebelében, hogy megfelelő szellemi munkaalkalomhoz és megélhetéshez nem jutva, szétfeszíti a társadalom edényének falát, a társadalmi szerkezet egyensúlyát kibillentí. ²⁴

Félreértés ne essék: a munkásosztály Kornis által kifogásolt behatolása azt jelenti, hogy az 1935–1936. tanévben a hallgatók 6,3 százaléka származott munkáscsaládból, 9,7 százaléka parasztcsaládból, ami valóban növekedést mutat az előző évekhez képest. ²⁵ Tehát a konzervatív kultúrpolitikusok nem azért akarták csökkenteni a zsidó hallgatók számát, hogy helyet csináljanak a magyarság jó kétharmadát tevő kétkezi dolgozók, a nép fiainak. Nem is azért persze, hogy – Révai József népszerű szlogenje szerint – fenntartsák „a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumát”, hiszen ilyen nem volt. A gazdagok gyermekei 1907-ben az egyetemi hallgatók mintegy tizedét tették ki, később még kevesebbet, számukra nem jelentett problémát külföldi egyetemeket látogatni, sőt, erre törekedtek is.

²⁴ *Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott országos felsőoktatási kongresszus munkálatai*, közzéteszi HÓMAN Bálint, I, Budapest, 1937. Erekly idézett szavai 144, Kornis 19, 20. Bővebben lásd HAJDU, Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után, *i. m.*; Uő, Az értelmiségi „túltermelés” és társadalmi hatásai, in *A két világháború közötti Magyarországról*, szerk. LACKÓ Miklós, Budapest, Kossuth, 1984, 47.

²⁵ ANDORKA Rudolf, Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1890–1942, *Statistikai Szemle*, 1979/2. Lásd még bővebben Andorka Rudolf, Karády Viktor, Laky Dezső és Ladányi Andor más munkáit.

Kiknek a pozícióját veszélyeztette hát a zsidók és esetleg a munkás- és parasztszármazásúak térnyerése? Az úgynevezett keresztény magyar középosztályét, illetve az annak soraiba bejutni törekvő strátumát (kis egzisztenciák, vasutasok, altisztek, kistisztviselők fiai). Ők együtt az I. világháború előtt már a hallgatók mintegy felét adták, később a menekültekkel, „Trianon gyermekeivel” (ezeknek a kisemmizett embereknek tízezrei hozzájárultak a két háború közti krónikus értelmiségi munkanélküliséghez) már többségét, míg az összlakosságnak 1920–1930 között alig 20 százalékát.²⁶ Reálisabb lenne tehát a zsidók 4-5 százalékos népesedési arányát ehhez a 20 százalékhoz viszonyítani, és akkor már nem is látnánk az egyetemre törekvők arányát annyira irreálisnak.

Mit jelentett és jelent a „keresztény magyar középosztály” kifejezés? Röviden azt, hogy nem zsidó. Ennek a társadalmi rétegnek ugyanis elég nagy része volt német és kisebb részben szláv származású. Miután a XIX. század közepén a magyar értelmiség igen kis számú volt, a gyors fejlődést átmenetileg nem tudta biztosítani. Tudva, hogy azóta mennyi tehetség nőtt fel Magyarországon, ezt nem tekinthetjük másnak, mint két-három generációra szóló átmeneti lemaradásnak. A hiányt addig is pótolni kellett, és miután hazánk nem vonzotta úgy a nyugati értelmiséget, mint Amerika, két „külső” forrás maradt: először, a XIX. század első és második harmadában a németek, majd a harmadik harmadban őket követő zsidók, a németekével részben azonos, részben eltérő pályákon. Ezt a kortársak tudták, és a függetlenségi pártok például hevesen kifogásolták a német túlsúlyt a katonatiszti karban. A két világháború között is voltak a magyar középosztálybeli ifjúságra ható írók, elsősorban Szabó Dezső, akik egyszerre kárhoztatták a német és a zsidó „túlsúlyt”. Ők azonban nem élvezték a hivatalos támogatást, mint az egyoldalú antiszemiták. A német asszimiláció kevésbé szembetűnő vallási különbsége nem játszott szerepet.

Míg az antiszemita irodalom kedvelt és saját berkein túl is ható fogása a sikeres zsidó magyarosítás előtti családnevének zárójeles közlése, a németeknél sem ez, sem az nem merül fel, hogy mondjuk Klebelsberg Kúnó Csehországból hozzánk származott nagyapja, vagy Horthy Istvánné dédapja (Edelsheim) tudott-e magyarul. Az ő magyarságukat ilyen alapon senki sem vonja kétségbe. Ezt csak azért említtem, mert az antiszemitizmusban, korai megjelenésétől kezdve és továbbra is, jelentős szerepet játszik a német polgárság és értelmiség, ami érthető, hiszen a zsidó diplomások és pénzemberek számukra jelentettek konkurenciát, már a XIX. században is.

²⁶ Részletesebb adatokra, illetve azok elemzésére lásd LADÁNYI, *i. m.*, 151 skk. – A társadalmi mobilitás történeti tendenciái, in *Statistikai időszaki közlemények*, CCCILIII, Budapest, 1975, 19. (A hivatkozott fejezet ANDORKA Rudolf vezetésével készült.)

A gyorsan asszimilálódó német értelmiségnek nagy része volt később a zsidó diplomások kiszorításában a közszolgálatból.

A feszültséget természetesen növelte Trianon, az ország feldarabolása. Hadd hivatkozzam ismét a tudós statisztikusra, Kovács Alajosra, akinek része volt a zsidótörvények előkészítésében és megindolásában.

Mi sokan, akik a világháború előtti liberalizmus eszmekörében növekedtünk fel... a magyarországi zsidóságban a magyar faj szupremáciájának harcosát, a magyar nemzeti állam kiépítésének hathatós segítőitársait láttuk. Statisztikánkban örömmel állapítottuk meg, hogy a zsidóság milyen rohamosan magyarosodik, s hogy nemzetiségi vidékeken sok helyen a zsidóság az előretolt őrszeme a magyarságnak, s hogy ott egyedül vagy túlnyomóan képviseli és propagálja a magyar nemzeti állam eszményét. Külsőségek után indultunk. A zsidóság elkábított bennünket azzal, hogy a nyelvünket rohamosan magáévá tette... Lelkileg azonban zsidó maradt...

– s a forradalmakban megmutatkozott hatalomvágya.²⁷

Az 1918–1919-es forradalmakról csak annyit, hogy inkább érvként, mint okként szolgáltak az antiszemitizmus kormányprogrammá emelkedéséhez. A zsidó Kun Béla magához ragadta a hatalmat, mire a zsidó Weiss Manfréd öngyilkosságot kísérelt meg. Milyen általános következtetést lehet ebből levonni? Kovács rámutat a lényegre: a világháború előtt a zsidóság az asszimiláció mintaképe volt a nemzetiségek számára; miután elszakadtak, már nincs rá szükség.

A *numerus clausus* a zsidó egyetemi hallgatók arányát 10 százalék alá, vagyis másfél ezerre szorította le.²⁸ A zsidótörvények már 3–4 százalékra, vagyis néhány százra, és közülük sem sokan helyezkedhettek el értelmiségi munkakörben. Ám a kor jobboldali sajtóját, megnyilatkozásait olvasva láthatjuk: nekik ez a kevés is sok volt, mint ahogy bizonyos köröknek ma az ennél kevesebb is sok. Ez azonban már más történet.

²⁷ KOVÁCS, *i. m.*, 6.

²⁸ A *numerus clausus* nagy irodalmából kiemelném SZEGVÁRI Katalin monográfiáját: *Numerus clausus-rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1988. – LADÁNYI Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*, Budapest, Akadémiai, 1979.